

SAMSUN BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR VE EĞİTİM HİZMETLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI

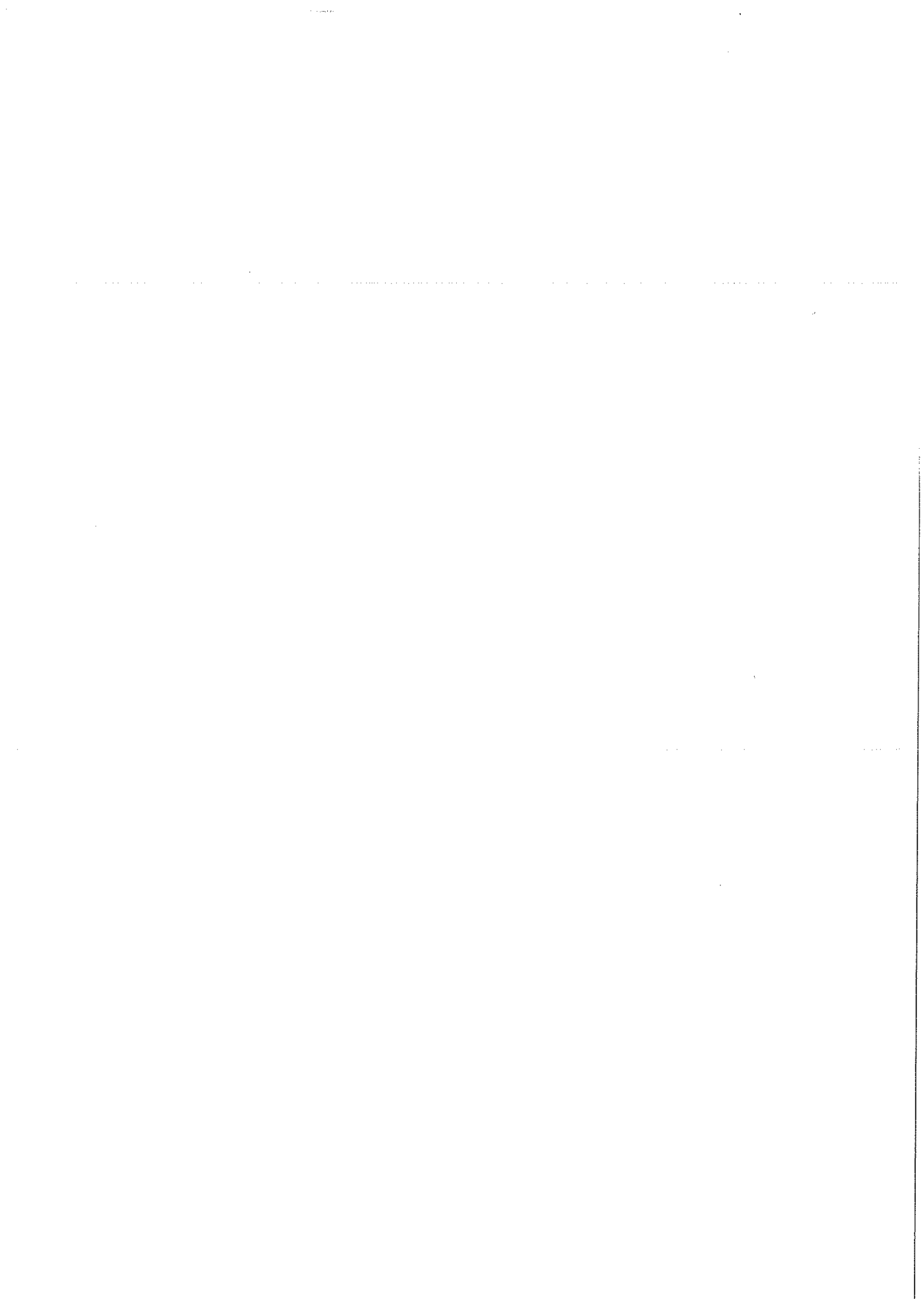
Geçmişten Geleceğe

2006 SAMSUN

1. KİTAP

Yayına Hazırlayan

Doç. Dr. Cevdet YILMAZ

Mucize ÜNLÜ
Yrd. Doç. Dr.
12.10.2006

Geçmişten Geleceğe
SAMSUN

SAMSUN
BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR VE EĞİTİM HİZMETLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI

Geçmişten Geleceğe
SAMSUN

Yayına Hazırlayan (Editör)

Doç. Dr. Cevdet YILMAZ

2006 / SAMSUN

Samsun Büyükşehir Belediyesi

Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı

© Bütün hakları saklıdır.

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur. İleri sürülen fikir ve öneriler Samsun Büyükşehir Belediyesi'nin resmî görüşü değildir. Kitaptaki bilgilerden kaynak gösterilmek suretiyle alıntı yapılabilir.

ISBN: 975 92296-1-7

Birinci Basım: Ekim 2006

Yayına Hazırlayan (Editör): *Cevdet YILMAZ*
Sayfa Düzeni ve Baskıya Hazırlık: *Cevdet YILMAZ*
Kapak Tasarımı ve Kompozisyonu: *Cevdet YILMAZ*
Kapak Fotoğrafları: *Şenol KOCATEPE*
ve *Samsun Büyükşehir Belediyesi Fotoğraf Arşivi*

Baskı:
OTAK FORM-OFFSET
Basım San. ve Tic. A.Ş.
Tel: 0 362 228 81 01 – 228 81 02 Fax: 0 362 228 81 03
e-mail: otakofset@ttnet.net.tr-otak@ttnet.net.tr
Adres: Sanayi Sitesi 11. Sokak. No:2 55080 SAMSUN

Dağıtım:
Samsun Büyükşehir Belediyesi
Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı
Adres: Gazi Caddesi, No:172, SAMSUN
Tel: (0 362) 435 11 18, Faks: 435 41 81

SUNUŞ

Yusuf Z
Cevdet

I. T A R İ H

Mehme

Orhan F
Canik'i

Emine I
Eşkiyalı

Rıza K
Sancağ

İbrahim
Göç ve

Pelin İS
Çevresi.

Hasan E
de Erme

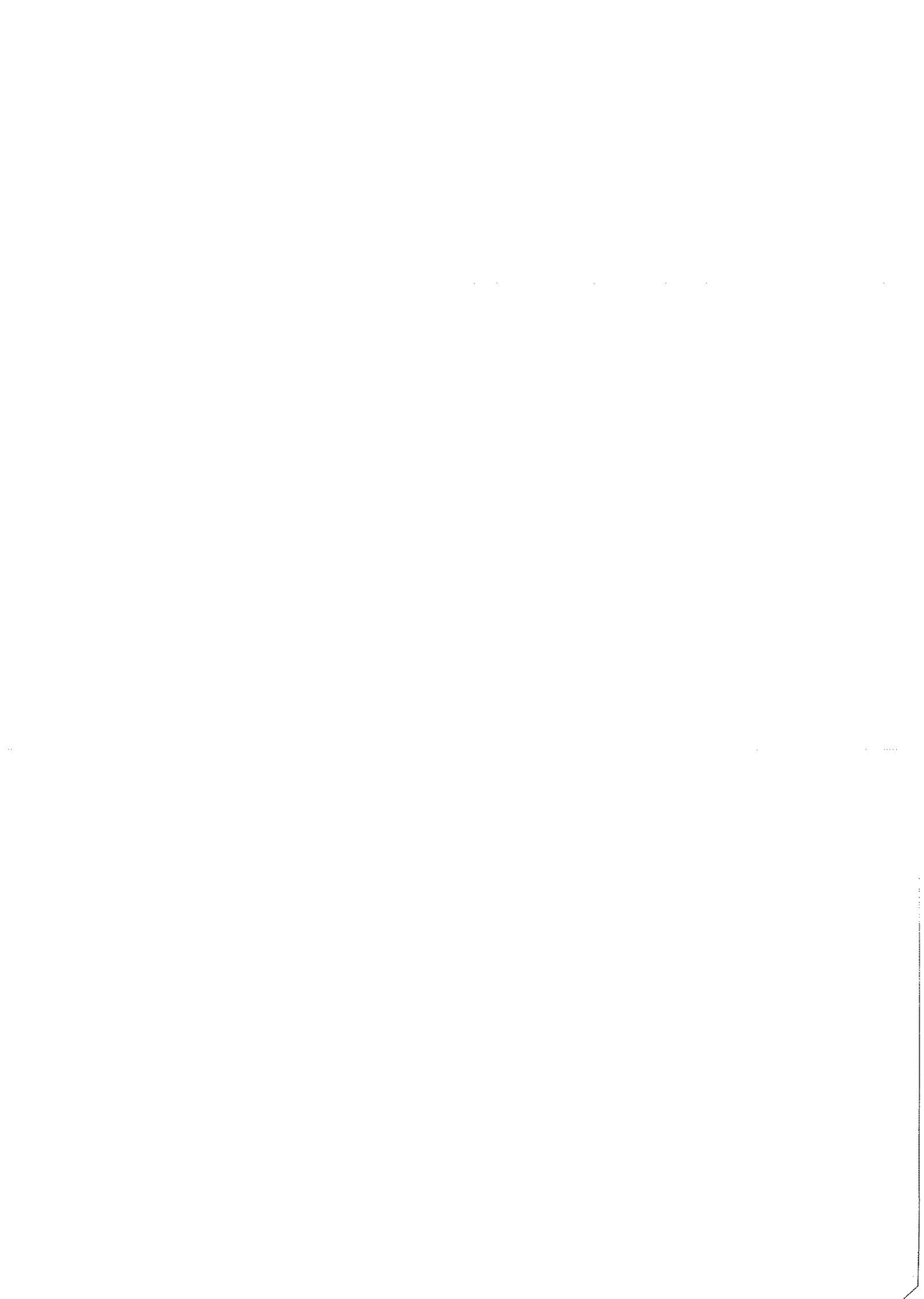
Zekai G
Pontus

Mucize
müsliml

Rahmi I
Filosu ..

Erdal A
Faaliye.

Enis ŞA
(1908 –

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ YAZILARI	IX
Yusuf Ziya YILMAZ	XI
Cevdet YILMAZ.....	XV
I. TARİHSEL GEÇMİŞ	1
Mehmet ÖZ; <i>XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi</i>	3
Orhan KILIÇ; <i>Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri</i>	31
Emine ERDOĞAN; <i>XVI. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri</i>	55
Rıza KARAGÖZ; <i>II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma</i>	65
İbrahim SERBESTOĞLU; <i>Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu</i>	83
Pelin İSKENDER; <i>Berlin Antlaşması'ndan Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları</i>	99
Hasan BABACAN; <i>Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge</i>	115
Zekai GÜNER; <i>Millî Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontus Faaliyetleri</i>	135
Mucize ÜNLÜ; <i>Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri</i>	149
Rahmi DOĞANAY; <i>İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu</i>	163
Erdal AÇIKSES; <i>Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri</i>	175
Enis ŞAHİN; <i>İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun (1908 – 1925)</i>	199

II. İKTİSAT TARİHİ 229

- Mehmet Ali ÜNAL; *XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canık Sancağı'ndan Malzeme Temini* 231
- İbrahim GÜLER; *XVIII. Yüzyılda Sinop - Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler* 253
- Osman KÖSE; *18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı-Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun* 273
- K. Tuncer ÇAĞLAYAN; *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret* 283
- Bünyamin KOCAOĞLU; *Mütareke Yıllarında Samsun'un Ekonomik Durumu (1919-1920)* 299
- Coşkun TOPAL; *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı* 327
- Nedim İPEK; *Samsun Sahil Demiryolu* 333
- Seher BOYKOY; *Bir Savaş, Bir Kent; İkinci Dünya Savaşı ve Samsun* 349
- Önder DUMAN; *Samsun Basın Tarihinden Bir Kesit: "Haber Gazetesi"* 367
- Özlem YILDIRIR-KOCABAŞ; *Türk Kooperatifçilik Tarihi İçerisinde Samsun'un Yeri* 385

III. MİMARİ VE KÜLTÜREL MİRAS 397

- M. Sami BAYRAKTAR; *Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi* 399
- Mustafa Kemal ŞAHİN; *Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler* 427
- A. Şevki DUymAZ; *XIX. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Bir Kaç Mimari Örnek* 449
- Yakup ŞAFAK; *XIX-XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi* 463
- Mehmet BEŞİRLİ; *19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri* 473

IV. EKONOMİK YAPI VE COĞRAFI ÇEVRE	501
H. İbrahim ZEYBEK; <i>Sosyo-Ekonomik Kriterlere Göre Samsun İlinin Karadeniz Coğrafi Bölgesi ve Türkiye'deki Yeri</i>	503
Cevdet YILMAZ; <i>Samsun Semt Pazarları</i>	521
Ali UZUN; <i>Samsun Deltaları ve Beklenen Değişmeler</i>	541
Osman SAMSUN - Ferhat KALAYCI - Sabri BİLGİN - Necati SAMSUN; <i>Türkiye Su Ürünleri Avcılığı Sektöründe Samsun İli Balıkçılığının Önemi, Sorunları ve Çözüm Önerileri</i>	549
Necdet ÇAMAŞ; <i>Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Roller</i>	565
Dilber ULAŞ; <i>Küresel Rekabet Karşısında Samsun'daki İhracatçı Firmaların Rekabet Stratejileri</i>	585
V. EFSANE, DİL, KÜLTÜR, SANAT VE EDEBİYAT	599
Hülya ALTUNYA; <i>Modern Samsun'un Efsanevi (Mitolojik) Geçmişi</i>	601
Ergin AYAN; <i>Dânişmendnâme'de Samsun</i>	609
Şaban SAĞLIK; <i>Romancı Gözüyle Samsun'un Yüz Yıllık Tarihi</i>	623
Mehmet Dursun ERDEM; <i>Samsun Ağzları</i>	637
Şahin KÖKTÜRK; <i>Samsun Manilerinde Sosyal Temalar</i>	643
İlknur KARAGÖZ; <i>Samsun ve İlçelerinde Yemek Adları</i>	663
Selim ÖZCAN; <i>XX. Yüzyılın Başlarında, Canik (Samsun) Sancağında İsimleri Değiştirilmek İstenen Kaza, Köy, Mahalleler ve Yeni İsimleri</i>	671

VI. SEÇİMLER VE SİYASAL YAPI 687

Mustafa MÜJDECİ; *TBMM I. Dönem Samsun (Canik) Mebusları ve Meclis'teki Faaliyetleri* 689

Dilşen İnce ERDOĞAN; *1946 Genel Seçimlerinin Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti Açısından Değerlendirilmesi: Samsun Örneği* 701

D. Ali ARSLAN; *Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun'un Siyasî Yapısı* 715

VII. İZ BIRAKANLAR 735

Recep DİKİCİ; *Türkiye Kütüphanelerinde Arapça Yazma ve Matbû Eseri Olan Samsunlu Âlimler* 737

Yavuz BAYRAM -Avni ERDEMİR; *Samsunlu Divan Şairleri..* 741

Zekeriya ULUDAĞ; *Ali Fuad Başgil ve Demokrasi Terbiyesi* 749

Ayşegül ARAL; *Müzikologlar Güzüyle Orhan Gencebay* 757

TANZİMAT SONRASINDA SAMSUN ÇEVRESİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN KİLİSE VE MEKTEP İNŞA VE TAMİR FAALİYETLERİ

Mucize ÜNLÜ*

İslâm devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul eden gayrimüslim semavi din mensuplarına “zımmî”denilmektedir.¹ “Zimme”, koruma, sahip çıkma, bir kimsenin emniyetini taahhüt etme anlamına gelmektedir. Yani zımmîler Müslümanların zimmetindedirler ve devletin egemenliğini kabul ettikleri sürece can, mal, namus ve ırzları koruma altındadır². Bu anlayış çerçevesinde Osmanlılar her cemaate kendi inanç, örf ve adetlerine göre bir düzen kurma imkânı vermiştir. Devlet cemaatlerin dinî işlerine karışmamıştır. Kamu düzenini ilgilendiren konularda İslâm hukuk kurallarına tâbi olan gayrimüslimler evlenme, boşanma, miras gibi konularda ise kendi özel hukuk kurallarına tâbi tutulmuşlardır³.

Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan bu sisteme “millet sistemi” denmiştir. Millet sisteminde, bireylerin toplumdaki statüsünü belirleyen unsur din ve bazı durumlarda mezhep idi ve toplum inanç temeline göre çeşitli milletlere ayrılmıştı. Her milletin kendi inancına göre ibadet ve ayinini tam bir serbesti içerisinde yaptığı bu yapılanmada ibadet yerlerinin dokunulmazlığı hususu fermanlarla tespit edilmişti. Devlet, ibadet yerleri ve bunlara bağlı kurumların yönetimini millet teşkilatlarına bırakmıştı. Millet liderleri, hükümet ile gayrimüslim tebaa arasında resmî aracı konumundaydı⁴.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’u aldıktan sonra Ortodoks Kilisesi’ne geniş imtiyazlar vermiş, İstanbul Patrikliği Bizans İmparatorluğu zamanında sahip olmadığı kadar yetkilerle donatılmıştı. Ortodoks Patrikliği’nden sonra

* Yrd. Doç. Dr., 19 Mayıs Üniv., Fen-Ed. Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Claude Cahen, “Zimme”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 566.

² Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*, C. IV, Ankara 1999, s. 208-209.

³ Cevdet Küçük, “Osmanlıda “Millet Sistemi” ve Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1985, s. 1010.

⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 10-13, 34; Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu”, Çev: Ahmet Günlük, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, s. 1002; Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlı*, C. IV, s. 236-241.

Ermeni-Gregoriyen⁵ topluluğuna, Musevilere ve Katoliklere de kendi toplumları üzerinde aynı yetki tanınarak cemaatler arasında bir denge sağlamıştı⁶. Bu düzen içinde gayrimüslimlerin inanç, ibadet ve öğrenim hürriyetlerine dokunulmamıştır. Yalnız askerlik hizmetine karşılık “cizye” adı verilen bir baş vergisi ödemişlerdir. Bu şekilde, millet sistemi sayesinde çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup topluluklar yüzyıllarca bir arada yaşayarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir⁷. Ancak, Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ve buna paralel gelişen hadiseler neticesinde bu sistemin birer parçası olan unsurlar, devletten yüz çevirmişlerdir.

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında yoğun propaganda faaliyetlerine başlayan Batılı devletler, kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazlara dayanarak Osmanlı tebaası gayrimüslimler üzerinde bir himaye sistemi oluşturdular. Bu konuda ilk adımı atan Fransa, Osmanlı Devleti’nden elde ettiği ticarî kapitülasyon haklarına dinî cemaat haklarını da ilâve ettirdi. Üstelik 1740’ta imzalanan ve devamlı muahede şekline getirilen kapitülasyon antlaşması ile Fransa’ya verilen dinî haklar teyit edilerek genişletildi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması⁸ ile de Rusya’ya bazı imtiyazlar verildi. Daha sonra ise Protestan ülkeler Fransa ve Rusya’nın faaliyetlerine katıldılar. Bütün bu devletler Osmanlı Devleti’ne yönelik politikalarında himayeci bir yaklaşım takip ederek gayrimüslimleri vazgeçilmez bir ortak olarak gördüler. Bu şekilde Batı kültürü ile temas eden

⁵ Fatih’in İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne verdiği hak ve imtiyazlar, Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni Patrikhanesi’ne de verilmiştir. Yavuz’dan sonra gelen Osmanlı padişahları da her ihtiyaç olduğunda bu bölgedeki gayrimüslim halk için çeşitli hak ve imtiyazları düzenleyen fermanlar göndermişlerdir. (Şükran Yaşar, “Kudüs’ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim’in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 2, Manisa 2003, s. 112.

⁶ Coşkun Üçok, “Tanzimat’tan Önce Osmanlı Devleti’nde Hukuk”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, s. 575-76. Nitekim Rum Patrikhanesi’nin Fatih’ten sonra kazandığı haklar sayesinde devlet içinde devlet olduğu, Doğu Ortodoks mezhebi içindeki Hıristiyanların ırz, namus, servet ve vicdan hürriyetinin İstanbul Kilisesi liderinin elinde olduğu, kısaca medenî ve siyasî hayata ait olan görevlerin yerine getirilmesinde Patriğin hiç bir kayda tâbi bulunmadığı ifade edilmektedir. (Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 133).

⁷ Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, s. 209-210; Yuluğ Tekin Kurat, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı*, C. IV, s. 221.

⁸ Bu antlaşmanın 14. maddesine göre Rusya, İstanbul’da Beyoğlu mahallesinde Rus-Grek Kilisesi adıyla bir kilise yapacaktı. Ancak bu antlaşma maddesine rağmen antlaşma metninin mübadelesi sırasında Osmanlı Hükümeti halkın böyle bir kilisenin yapımına karşı gelebileceğini belirterek söz konusu maddenin uygulanmasından vazgeçilmesini istemiştir. Rusya da sonunda bu maddeyi tehir ettiğini bildirmiştir. (Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 217).

ve onların himayeci politikası sayesinde zenginleşen gayrimüslimler, bağımsızlık arayışına girdiler⁹.

Gayrimüslimler, millet sistemi çerçevesinde belli bir düzen içinde yaşarlarken, Fransız İhtilâli'nin getirmiş olduğu milliyetçilik akımının da etkisiyle bu düzen XIX. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladı. Batılı devletlerin kışkırtma ve destekleri sonucunda gerçekleşen Yunan bağımsızlığı ile millet sistemi çatlamaya başladı. Oysa buna sebep olan Rumlar, İmparatorluk içinde diğer milletlere oranla daha fazla nüfusa sahip olduklarından daha ön plânda yer almışlar, önemli görevlere getirilmişlerdi. Dış ticaret Rumların elinde idi. Eflak-Boğdan'a Fener'in soylu Rum ailelerinden prensler gönderilmekteydi. Avrupa ile münasebetlerin gelişmesine paralel olarak tercümanlık görevlerine de Rumlar atanmışlardı. Fakat gayrimüslimlere tanınan bütün bu ayrıcalıklar, ileriki dönemlerde İmparatorluktan kopmaları engellemek için yeterli olmadı. II. Mahmut "*Ben teb'anın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevîsini de havrada fark ederim. Aralarında başka günâ fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır*" şeklindeki yaklaşımıyla bozulan düzeni yeniden sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı¹⁰. Hatta O'nun hükümdarlığının son yıllarında İmparatorluktan kopma eğilimleri Türk olmayan Müslüman topluluklar arasında da başladı. Bu gelişmeler artık eskisi gibi çeşitli din ve mezhepten milletleri kaynaştırma imkânı olmadığını gösteriyordu¹¹. Yani devletin güçlü zamanında iyi işleyen millet sistemi, devlet zayıfladıkça yıkılmayı hızlandıran önemli etkenlerden biri oldu. Gittikçe güçlenen milliyetçilik duyguları gayrimüslimlerde de millî devlet kurma isteğini ortaya çıkardı. Böylelikle XIX. yüzyıla kadar dinî karakter taşıyan milletler artık ulusçu ideallere sahip oldular¹².

Eski gücünü kaybeden Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslimlere birtakım yeni haklar vererek hem ayrılıkçı eylemleri önlemeye hem de Batılı devletlerin siyasî desteğini kazanmaya çalıştı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile tüm Osmanlı uyruklarının can, mal, ırz, konut dokunulmazlıkları güvence altına alınmış, gayrimüslimleri Müslümanlar ile eşit tutan düzenlemelere yer verilmiştir. Tanzimat'ın gayrimüslimler için getirdiği önemli bir yenilik de dinî reisleri ve kocabaşları vasıtasıyla idarede söz sahibi olmalarıydı. Kocabaşların,

⁹ Küçük, "Osmanlı'da "Millet Sistemi" ve Tanzimat", s. 1013-1015.

¹⁰ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, C. IV, s. 198.

¹¹ Küçük, "Osmanlı'da "Millet Sistemi" ve Tanzimat", s. 1014.

¹² Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 10.

Tanzimat meclislerine resmen üye olarak kabul edilmeleri, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik politikası izlenmesinin bir göstergesiydi¹³.

18 Şubat 1856'da imzalanan Islahat Fermanı¹⁴ ise sadece gayrimüslimlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri ihtiva ediyordu. Gayrimüslimlere daha önce tanınmış olan can, mal, ırz, namus emniyeti, din, mezhep ve eğitim hürriyetleri ile imtiyaz ve muafiyetler bu fermanla da aynen tanınıyordu. Islahat Fermanı hükümlerine göre, gayrimüslimlerin ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri için gerekli tedbirler alınacak ve kimsenin ibadetini yapmasına mani olunmayacaktı. Bir yerleşim yerinde oturanların çoğunluğu aynı mezhebe mensupsa kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin onarımında zorluk çıkarılmayacak, yeniden yapılması gerektiğinde padişah iradesi alınacaktı. Yani gayrimüslim ibadet yerlerinin tamiri için padişah'tan izin alma zorunluluğu kaldırılmış, sadece yeniden inşa durumlarında izin mecburî kılınmıştı¹⁵. Zikredilen ferman hükümleri aynı zamanda zimmîlerin devlet hizmetine dahil edilerek, ehliyet ve kabiliyetlerine uygun memuriyetlerde çalıştırılmalarını, askerî okullar dahil bütün okullara kabul edilmelerini ve kendi bünyelerinde çeşitli okullar açabilmelerini temin ediyordu. Aynı şekilde zimmîlerin yerel meclislerde temsili hususu da bu ferman ile düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler ile gayrimüslimler, Müslümanlardan daha iyi duruma geldiler. Böylece ekonomik güçlerinin yanı sıra yavaş yavaş siyasî haklara da kavuşmuş oldular¹⁶.

¹³ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, s. 1540.

¹⁴ Bu ferman, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde zikredildi. Islahat Fermanı'nda vad edilen reformların bu şekilde devletlerarası bir belgede zikredilmesi büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasını daha da kolaylaştırdı. Fermanın ruhbanaya ait emlakı koruma, mevcut kiliseleri tamir veya yeniden inşa etme yetkisine ait hükümlerine harfiyen uyulmuştur. (Engelhardt, s. 221-224).

¹⁵ Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, s. 65; Küçük, "Osmanlı'da "Millet Sistemi" ve Tanzimat", s. 1017; Bozkurt, s. 55-56. Gayrimüslimlerin ibadethaneleri ve bunlara ait vakıflar devletin koruyuculuğu altında olmasına rağmen, Tanzimat dönemine kadar gayrimüslimlerin yeni ibadethaneler inşa etmeleri yasaktı. İbadethanelerinde yapacakları tamir ve tadilat faaliyetleri için ise izin almaları gerekiyordu. İzin alınmadan yapılan tadilat engelleniyor ve sorumluları cezalandırılıyordu. Tadilat için merkeze yapılan müracaatlar ise incelendikten sonra genelde onaylanıyordu. (Nuri Adıyeko, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C. IV, s. 259). Ancak bütün padişahların kilise tamirine izin verdikleri, hatta yeni kilise inşasına izin veren padişahların dahi bulunduğu ifade edilmektedir. (Bozkurt, s. 22).

¹⁶ Bozkurt, s. 57; İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 47, 70-71.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının kendilerine tanıdığı haklardan yararlanan Osmanlı gayrimüslimleri, yeni ibadet yerleri açarak ya da eskilerini tamir ederek dinî alanda, yeni okullar tesis ederek sosyal alanda, meclislerde yer alarak da idarî alanda faal bir konuma geldiler. Bu yapılanmayı Canik Sancağı'nda da görmek mümkündür. Ülke genelinde olduğu gibi bu sancakta da Tanzimat sonrası başlayan faaliyetler imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiş ve tespit edilebildiği kadarıyla Samsun ve çevresi gayrimüslimleri, söz konusu faaliyetlerinde fazla bir güçlükle karşılaşmamışlardır.

1855 yılında Bafra kazası Rumları, Osmanlı yönetimine başvurarak Aya Marine adlı kiliselerinin 60 yıl önce orada 50-60 Rum hanesi mevcutken inşa edildiğini ancak, Rum nüfusun artarak 200 haneyi geçmesi sebebiyle artık ihtiyaca cevap vermediğini ve geçen süre zarfında ibadet yerlerinin harap olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca kiliselerinin çukur bir yerde olması sebebiyle yağışlı havalarda içeriye su dolduğunu, bu sebeple rutubet ve çamurun eksik olmadığını ve ayin yapmakta güçlük çektiklerini belirtmişlerdir. Bu olumsuzluklar nedeniyle sözü edilen kiliselerini genişleterek yeniden inşa edebilmek için izin talep etmişlerdir. Bu talep üzerine yapılan incelemeler sonucunda, söz konusu kilisenin reaya mahallesinde ve Müslüman hanelerinden uzakta olduğu anlaşılmış ve belirttikleri ölçüleri aşmamaları kaydıyla kiliselerini yeniden inşa edebileceklerine dair irade çıkmıştır¹⁷.

1862 yılında Samsun kazası metropoliti Safranpos benzer bir gerekçe ile Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak kazaya bağlı dokuz köydeki kiliselerin harap olduğunu belirtmiş ve tamirat için izin talep etmiştir. Yapılan yazışmalarda kiliselerden beşinin eski haliyle, dördünün de genişletilerek tamir edilmek istendiği belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak gerekli araştırma yapılmış ve söz konusu kiliselerin eskiden beri Rum milletine ait olduğu, ilâve edilecek kısımların hariçten mahaller olmayıp kiliselerin avluları içinde yer aldığı ve Müslüman mahallesine uzak olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda tamir ve genişletilmelerinde sakınca bulunmadığı sonucuna varılmış ve sözü edilen kiliselerle ilgili istek onaylanmıştır. Ayrıca metropolitin, Kavak kasabasında Hıristiyanlara ait bir arsa üzerine ahşap bir papaz odası inşa etme isteğine de onay verilmiştir¹⁸.

1869'da Bafra kasabası Rumları, bu defa Saklı Mahallesi'nde Aya Vasil adıyla yeni bir kilise inşa edebilmek için izin talep etmişlerdir. Gerekçe olarak kiliselerinin halk için yeterli olmamasını göstermişlerdir.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye (İ.HR.)*, Nr. 126/6338, 18 Kanun-ı Evvel 1272/ 29 Kasım 1855.

¹⁸ BOA, *İ. HR.*, Nr. 194/ 10953, 24 Muharrem 1279/ 21 Temmuz 1862. Aynı tarihli irade ile Selanik Sancağı dahilinde ve Gelibolu Kazası'nda iki kilisenin tamirine, Silistre Kazası dahilinde de üç kilise inşasına izin verilmiştir.

İnşa etmek istedikleri kilisenin ölçüleri ile üzerine bina edileceği arsayı da tespit ettiklerini bildirmişlerdir. Talepleri onaylanmış ve kiliseyi inşa etmişlerdir. Bir yıl sonra da aynı kilisenin koridorunun genişletilmesi için izin istemişlerdir. Osmanlı yönetimi, mahallî yöneticilere, kilise tamir ve inşalarında aranan şartları ihtiva etmesi halinde inşaya engel olunmamasını bildirmiştir¹⁹. Yine aynı yıl içinde Alaçam Nahiyesi Rumlarının Pergelli Mahallesi'ndeki Aya Sova adlı kiliselerinin genişletilerek tamir edilebilmesi için irade çıkmıştır²⁰. Bir ay sonra bu defa Kavak Nahiyesi'nin Karaçam Köyü'ndeki Aya Yorgi adlı Rum kilisesinin yeniden inşası gündeme gelmiştir. Kiliselerinin harabiyeti sebebiyle ayin yapılamaz hale geldiğini dile getiren Kavak Rumlarının da müracaatlarına olumlu cevap verilmiştir²¹.

Samsun ve çevresinde ibadet yerlerini onarma ya da yeni ibadet yerleri açma yönündeki talepler daha sonraki yıllarda da artarak devam etmiştir. 1873 yılında Çarşamba Kazası Rumları, Metamorfoz adlı kiliselerini yeniden inşa edebilmek için başvuruda bulunmuşlardır. Konu ile ilgili incelemeyi müteakip, gerekli uyarı ve hatırlatmalar yapıldıktan sonra Çarşamba Rumlarının başvurusuna olumlu cevap verilmiştir²². Alaçam Nahiyesi'ndeki Rumlar da 1889 yılında kiliselerinin mevcut nüfus için yetersiz olduğunu gerekçe göstererek, yeni bir kilise inşa etmek istediklerini bildirmişlerdir. Sözü edilen kilise eski temeli üzerine değil yeni bir araziye inşa edilmek istendiğinden bu konuda daha titiz bir araştırma yapılmıştır. Adı geçen nahiyede, 180 hanede 1.127 Rum nüfusunun kayıtlı olduğu ve kilise inşası için kullanılacak arazinin Kostanti adlı bir Rum'a ait bulunduğu tespit edilmiştir. Rumlar, kilisenin inşası için gerekli olan 40 bin kuruşun iane yoluyla karşılanacağını taahhüt etmişlerdir. Bu durumda kilisenin inşası için bir sakınca olmadığına kanaat getirilmiş ve daha önceki kilisenin yaklaşık olarak iki katı büyüklüğünde yeni bir Rum kilisesinin inşasına izin verilmiştir²³.

Samsun ve çevresinde Rumların yanı sıra Ermenilerin de ibadet yerleri ile ilgili olarak başvuruları olmuştur. 1888 yılında Terme Kazası Sarayköy'de oturan Ermenilerin bu yönde bir müracaatı söz konusudur.

¹⁹BOA, *İ. HR.*, Nr. 247/14700, 26 Şevval 1287/ 17 Ocak 1871.

²⁰BOA, *İ. HR.*, Nr. 250/14893, 6 Cemaziye'l-Evvel 1288/ 23 Temmuz 1871. Aynı tarihte Selanik Vilayeti Nevrekop Kazası ve İslimye Sancağı Berkos Kazası'nda iki Rum kilisesinin de genişletilerek yeniden inşasına ruhsat verilmiştir.

²¹BOA, *İ. HR.*, 251/14915, 19 Cemaziye'l-Evvel 1288/ 5 Ağustos 1871. Aynı tarihli irade ile Siroz Kasabası Başkale Mahallesi'ndeki Rum kilisesinin tamirine de izin verilmiştir.

²²BOA, *İ. HR.*, 261/15619, 8 Şevval 1290/ 29 Kasım 1873. Bu tarihte aynı zamanda Selanik Vilayeti Karaferye Kazası'ndaki Rumlar için yeniden bir kilise inşasına da onay verilmiştir.

²³BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, Nr. 1149/ 89592, 22 Zilhicce 1306/ 18 Ağustos 1889.

Sarayköylü Ermeniler, köylerinde Zeytunoğlu Karabet Ağa'ya ait arsa üzerine, inşa masrafları kendileri tarafından karşılanmak üzere ahşaptan bir kilise yapma isteklerini Osmanlı yönetimine iletmışlerdir. Başvurularında, Sarayköy'de bir kilise yapılmasının kendi gereksinimlerini gidermenin yanı sıra hem "Ermeniyân-ı metbuâ-yı sâdika'nın maruz kaldığı ibadet yerine ulaşım güçlüğünü ortadan kaldıracığını, hem de kasabanın gelişmesine katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. Yapılan tahkikat sonucunda adı geçen köyde 100'e yakın Ermeni bulunduğu ve kasabada başka bir kilisenin olmadığı tespit edilmiştir. Gerek meskûn olan Ermeniler gerekse kasabada misafir olarak bulunanların Sarayköy'e 5 saat uzaklıkta başka bir köydeki kiliseye gidip geldiği anlaşılmıştır. Bu durumda bölgedeki Ermenilerin gerçekten kiliseye ihtiyaçlarının olduğuna kanaat getirilmiş ve masrafı servet sahipleri tarafından karşılanmak kaydıyla kilisenin yapımına engel olunmaması mahallî yöneticilere bildirilmiştir²⁴.

Gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin tamir veya yeniden inşası konusundaki talepleri zaman zaman olumsuz sonuçlanabilmiştir. Söz gelimi Samsun'un Ökse Köyü Rumları uzun süreden beri mabet olarak kullandıkları kiliselerinin harap olduğunu ve çatısının yıkıldığını belirterek eski şekliyle tamir edebilmek için izin istemişlerdir. Ancak Rumların bu kilise ile ilgili olarak verdikleri ölçülerin doğru olmadığı anlaşılınca tamir için onay verilmemiş ve hazırlanan ilâmın usulüne uygun şekilde yeniden düzenlenmesi istenmiştir²⁵. Yani Ökse köyü Rumlarının talebine olumsuz cevap verilmesi, ibadet yerlerine yönelik bir tavır olmayıp Rumların tamir etmek istedikleri kilise ile ilgili olarak hatalı bilgi vermelerinden kaynaklanmıştır²⁶.

İnşa edilecek kilisenin yeri hususu da anlaşmazlık konusu olabilmekteydi. Kiliselerin gayrimüslimlere ait araziler üzerine bina edilmesi gerekiyordu. Bu hususa örnek bir anlaşmazlık Çorum'da yaşanmıştır. Çorum Kazası'nda²⁷ sakin Ermenilerin yapmakta oldukları kilisenin yerine Müslüman halk itirazda bulunmuştur. Bunun üzerine Ermeni Patrikhanesi devreye girmiş ve kilise yapılacak yerin Beyleroğlu Hoca Agob'un mülkü

²⁴ BOA, *İ. DH.*, Nr. 1120/ 87547, 22 Cemaziye'l-Evvel 1305/ 4 Şubat 1888.

²⁵ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.)*, Nr. 32/37, 28 Cemaziye'l-Evvel 1266/ 11 Nisan 1850.

²⁶ Osmanlı yönetimi kiliselerin yanı sıra kilise malları ve rahiplerin korunması hususuna da önem vermiştir. Merkezden gönderilen hükümlerde kadılar bu konuda sıkça uyarılmışlardır. (Fahri Sakal, "Osmanlı Devleti'nde Zımmiler Hakkında Bazı Bilgiler", *Akademik Açı*, 1996/1, Samsun, s. 165.

²⁷ Çorum Kazası bu tarihte Ankara Mutasarrıflığı'na bağlıdır.

olduğunu belirtmiştir. Bu durumda mahallî idarecilerden konunun araştırılması istenmiştir²⁸.

Benzer bir problem Havza kasabasında yaşanmıştır. Rum metropoliti tarafından Kiremit Ocağı denen yerde ruhsatsız olarak yapımına başlanan kilise ve mektep inşaatı mahallî yönetim tarafından durdurulmuştur. Söz konusu kilise, Amasya metropolitinin yeni inşa ettirdiği hanın bir köşesine yapılmak istenmekte ve han içindeki iki odanın mektep olarak kullanılması düşünülmekteydi. Kilise inşa edilmek istenen yerin, adı geçen metropolitin uhdesinde olduğu ve inşa masraflarının kendisi tarafından karşılanacağı anlaşılmıştır. Öte yandan bu tarihte Havza'da yerleşik 8-10 Rum olmasına rağmen kaplıca münasebetiyle kasabaya çok sayıda Hıristiyan gelip gitmekteydi. Ayrıca kasaba civarında 20'yi aşkın köyde Hıristiyan nüfus vardı ve bunlar ayin için çevre köylere gitmek zorundaydı. Bunun üzerine kasaba halkı Aya Varvara adıyla yeni bir kilise inşa edebilmek için müracaatta bulunmuşlardır. Edinilen bu bilgiler doğrultusunda kilisenin inşasına izin verilmiştir²⁹.

Benzer şekilde Fatsa'daki gayrimüslimler, kasaba sahilinde Rum ve Ermeni kiliselerinin avlusu etrafına duvar inşa ettirirlerken bölge liman reisi ve maiyetindekiler onlara engel olmaya çalışmışlardır. Bu esnada mahallî yetkililerin kasabada bulunmaması Rum metropoliti ve etrafındakileri cesaretlendirmiş ve liman reisine saldırmışlardır. Liman reisi, konuyu mahkemeye intikal ettirmiştir. Hatta sonuç alamayınca meseleyi hükümet merkezine iletmiştir. Bunun üzerine Canik Mutasarrıflığı'na durumun soruşturulması ve edinilen bilgiler doğrultusunda gereken muamelenin yapılması bildirilmiştir³⁰.

Gayrimüslimlerin, ihtiyaç duydukları ve kilise müstemilatından olan mektepler konusunda da talepleri olmuş ve Osmanlı yönetimi bu konuda da gerekli kolaylığı göstermiştir. Örneğin Bafra kazası Rumlarının, kendi cemaatlerine ait olup, ruhanî reisleri adına kayıtlı olan arsa üzerine yeniden bir mektep inşa etme isteklerine müsaade edilmiştir³¹. Yine aynı dönemde Rum Patrikliği, Çarşamba kasabasında Rum kilisesinin avlusu içinde yeniden bir mektep inşa etmek amacıyla müracaatta bulunmuştur. Mektebin gerçekten harap olduğu anlaşıldığından, yıkılarak kilise avlusundan ayrılan mülk arsa üzerine yarı kârgir olarak inşa edilmesinde bir sakınca olmadığı

²⁸ BOA, *Amedi Mektubi-i Umumi (A. MKT-UM)*, Nr. 451/85, 17 Receb 1277/ 29 Ocak 1861.

²⁹ BOA, *İ. HR.*, Nr. 274/16632, 23 Cemaziye'l-Ahir 1294/ 4 Temmuz 1877. Aynı tarihte Manastır Sancağı Serfice Kasabası'nda yanan bir kilisenin yeniden inşa edilebilmesi için de izin verilmiştir.

³⁰ BOA, *Dahiliye Nezareti Muhâberat-ı İlmiye İdaresi (DH. MUI)*, Nr. 83/58, 28 Mart 1326/ 10 Nisan 1910.

³¹ BOA, *DH. MUI*, Nr. 125/13, 18 Şaban 1328/23 Ağustos 1910.

sonucuna varılmıştır. Mektebin inşası için sarfı gereken 500 liranın 250 lirasının Rum cemaati maarif sandığından, 150 lirasının eski mektebin satılacak enkaz bedelinden, kalan 100 liranın da kilise sandığından karşılanması kararlaştırılmıştır. Bu durumda sözü edilen mektebin “emsallerine uygun olarak” inşası için irade çıkmıştır. Ancak mektebin faaliyete geçmesinden sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi hükümlerine uyulması hatırlatılmıştır³².

Samsun ve çevresinde, Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin yanı sıra ecnebler de ibadet yerleri ve eğitim kurumları ile ilgili taleplerde bulunmuşlardır. 1876 yılında Fransa tâbiiyetinde bulunan Kapuçin rahipleri, Samsun'da bulunan kiliseleri ve manastırı yeniden inşa etmek istemişler ve Fransız Sefareti'ni devreye koymuşlardır. Söz konusu kilise, tahminen 1856 yılında İngiliz konsolosunun girişimiyle yaptırılarak Kapuçin cemaatine verilmiştir. Eski ahşap bir binadır ve burada Fransız tebaası iki rahip bulunmaktadır. Mühendis Artin tarafından hazırlanan krokiler ve beyan edilen ölçüler incelemeye alınmıştır. Yapılan araştırma sonucunda, tamire ihtiyaç olduğu tespit edilince gerekli ruhsat verilmiştir³³. Fransız Sefareti, Amasya'da³⁴ da bazı inşa faaliyetleri için girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede, Bayezid Paşa Mahallesi'nde Cizvit rahiplerine ait arsa üzerine bir kilise ve bir erkek mektebi, Piriççi Mahallesi'nde bir mektep, bir manastır ve rahibelerin ikametgâhı için bir bina inşa etmeyi talep etmiştir. İnşa edilecek binaların masrafları kendileri tarafından karşılanacaktı. Yapılan değerlendirme sonunda belirttikleri ölçüleri aşmamaları kaydıyla ruhsat verilmiştir³⁵.

I. Dünya Savaşı yıllarında gayrimüslimlere ait çeşitli binalara el konulmuş ve bu binalar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Bu durumda Ecnebler, reformlarla kendilerine sunulan hakları öne sürerek bu uygulamaya itiraz etmişler ve şikâyette bulunmuşlardır. 1914 yılı Kasım

³² BOA, *İrade Maarif (İ.MF.)*, Nr. 17/1328.Z.3, 3 Zilhicce 1328/ 6 Aralık 1910. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine göre; Osmanlı ülkesinde cemaatler ya da ecnebler tarafından açılan mekteplerin masrafları ya müesseseleri ya da bağlı oldukları vakıflarca karşılanır. Bu mekteplerde görev yapacak muallimlerin Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idaresinden şehâdetname alması gerekir. Mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutulmaması için, ders cetvelleri ve kitapların Maarif Nezareti veya mahallî idareden tasdik ettirilmesi zorunludur. Bunun için taşrada vilayet idaresi, İstanbul'da ise Maarif Nezareti tarafından resmî ruhsat verilir. Bu şartlar yerine getirilmedikçe bu tür mekteplerin açılmasına ve devamına izin verilmez, hilafında hareket edenler engellenir. (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, *Düstur*, C. II, I. Tertip, Matbaa-i Amire 1290, s. 204-205).

³³ BOA, *İ. HR.*, Nr. 270/16289, 26 Cemaziye'l-Evvel 1293/ 18 Haziran 1876; R. Vadala, *Samsun'un Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Çev: Şahin Koç, Paris 1934, s. 16.

³⁴ Amasya bu tarihte Sivas Vilayeti'ne bağlıdır.

³⁵ BOA, *DH. MUI.*, Nr. 22-2/6, 9 Şaban 1327/ 26 Ağustos 1909.

ayında Amasya'dan Ermeni Katolik rahibi Oseb tarafından "müsta'celdir" ifadesiyle Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta, Latin ve Ermeni Katolik Kilisesi ruhbanına ait binanın valilik emriyle kendilerine bırakılması gerekirken mahallî idare tarafından Müslümanların kullanımına verildiği ifade edilmiş ve mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir³⁶. Benzer şikâyetler artmış olmalı ki Sivas Vilayeti'ne merkezden gönderilen yazıda, Amasya'da Cizvit rahiplerine ait kilisenin kapatılıp, iki rahibin kovulduğuna dair duyumlar alındığı belirtilerek bilgi istenmiştir. Sivas Valisi, cevabî yazısında rahiplerin sürülmediğini, kendi rızalarıyla gittiklerini belirtmiştir. Ayrıca, bahsedilen kilisenin dışarıda bir yerde olduğunu ancak el konulan müesseseler arasında sözü edilen kilisenin eklerinden sadece bir şapelin bulunduğunu bildirmiştir. Buna rağmen, bu konuda merkeze müracaatlar devam etmiştir. Amasya'da Cizvit rahiplerine ait mektep, manastır, bahçe gibi yerlere, mahallî idarece el konduğu, Latin cemaati ile Ermeni Katoliklerine ufak bir kilise bırakıldığı, Paskalya yortusundan bir süre önce mutasarrıfın kiliseyi kapatarak rahipleri kovduğu ve böylece Katoliklerin ayin yapmasının engellendiği ifadeleri yinelenmiştir. Bu şikâyetler üzerine, Sivas Vilayeti'ne kilisenin eskiden olduğu gibi ibadete açılmasının zorunluluğu hatırlatılmış ve sözü edilen şapelde ayin yapılmasına imkân verilmesi istenmiştir. Ancak sözü konusu şapelin, iptidaî mektebi olarak faaliyetini sürdürdüğü ve Ermeni Katolik cemaatinin başka bir yer tedarik ederek orada ayin yaptığı anlaşılmaktadır³⁷.

Benzer içerikli bir durum Samsun'da vuku bulmuştur. Dahiliye Nezareti, Canik Mutasarrıfı ile yaptığı yazışmada Samsun'daki Protestan kilisesinin kapatıldığını haber aldıklarını belirterek gerekçesini sormuştur. Mutasarrıfın ifadesine göre, sözü edilen kilise 1855'te Murat Andon adlı bir kişi tarafından, Müslüman mahallesinde yapılmış ve belli bir bedel karşılığında kilise mütevellisi Kirkor Simonyan'a bırakılmıştır. Ancak diğer muameleleri yapılmayarak o haliyle kalmıştır. Yani kilise, "berat-ı aliye" tâbi değildir. Üstelik kilise vaizleri, Ermeni milletindedir. Canik Mutasarrıfı bu açıklamaları yaptıktan sonra Ermeni Protestan cemaati iç bölgelere sevk edildiği için diğer mezheplerin müesseseleri gibi bu kilisenin de muhafaza altına alındığını ifade etmiştir³⁸.

Bir süre sonra bu defa merkeze, Samsun'daki Kapuçin rahiplerine ait manastırın mektebe çevrildiği ve manastırın bitişiğindeki kilise ile arasına duvar inşa edildiği konusunda şikâyette bulunulmuştur. Çünkü bu durum gayrimüslimler arasında kilisenin kapatılmak istendiği endişesine yol açmıştır. Canik Mutasarrıfı ise kilise yakınına duvar inşa edilerek mektep ile

³⁶ BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. Şb.)*, Nr. 4/49, 15 Teşrin-i Sâni 1330/ 28 Kasım 1914.

³⁷ BOA, *DH. EUM. 5. Şb. 14/52*, 8 Şaban 1333/ 21 Haziran 1915.

³⁸ BOA, *DH. EUM. 5. Şb., Nr. 15/19*, 2 Ramazan 1333/ 15 Temmuz 1915.

kilisenin irtibatını kesmeyi amaçladıklarını belirterek bu faaliyetin Avusturya tebaasından olan rahibin bilgisi dahilinde yapıldığını bildirmiştir³⁹.

Gayrimüslimlerin şikâyet ve başvurularına rağmen Canik Mutasarrıflığı'nın Hıristiyan müesseselerinin kullanımına yönelik uygulamaları savaş yılları boyunca devam etmiştir. 1917 Yılı başında Samsun'da Marlist Dolyan rahiplerine ait Fransız Frerli (erkek) Mektebi, mekteb-i sultanî; Sen Jozef De la Parsiyon rahiplerine ait Fransız Sörlü (kız) Mektebi de posta ve telgrafhane olarak kullanılmaktaydı. Kapuçin rahiplerine ait Katolik kilisesine fermanı mevcut olduğundan el konmamış, fakat manastırın mekteb-i sultanî yapılmasına karar verilmiştir. Latin kabristanına da dokunulmamıştır⁴⁰. Ermeni kilisesi Müslüman göçmenler için sığınak, bütün Rum kiliseleri de depo, sinema, mağaza vs. olarak kullanılmıştır⁴¹.

Buraya kadar verilen bilgi ve örneklerden anlaşılacağı üzere Samsun ve çevresinde yaşayan gayrimüslimler, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın sağladığı reformlardan istifade ederek yeni ibadet yerleri ve okullar açabilmek, mevcut olanları onarmak ya da genişleterek yeniden inşa etmek yönünde faaliyet içersine girmişlerdir. Kilise onarım ya da inşası için öncelikle devletten izin talep etmek gerekmektedir. İzin dilekçelerinde yapımı istenen kilisenin ölçüsü, inşa edileceği yer, bu yerin kime ait olduğu ve çevresinde ne tür binalar bulunduğu gibi hususların açıkça belirtilmesi beklenmekteydi. Gayrimüslimlerin, dinî liderleri vasıtasıyla Osmanlı yönetimine ilettikleri dilekçeleri merkeze ulaştıktan sonra, durumu araştırmak üzere bölgede keşif yapılması gerekliydi. Bunun için görevlendirilen mühendis veya başka bir uzman, kilise yapılmak istenen yer hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamaktaydı. Nitekim bu konuda hükümetin üzerinde hassasiyetle durduğu bazı hususlar vardı. Öncelikle tamir ya da inşa talebine konu olan kilisenin müracaatta bulunan millete ait olması gerekiyordu. Kilise yapılacak yer, Müslüman mahallesinde ya da yakınında olmamalıydı. Eklenecek kısmın kiliseye ait olmayan arazi üzerinde inşası problem teşkil edebiliyordu. Ayrıca, kilisenin yapımının o bölgeye veya herhangi bir kişiye zarar vermemesi hususu, üzerinde durulan noktalardandı. Bu konularda bir problem olmadığı takdirde inşa için talep edilen izin verilmiş, fakat bazı uyarılarda bulunulmuştur. Sözelimi, ruhsat talep edenlerin beyan ettikleri ölçüleri aşmamaları, inşa masraflarının iradede belirtilen usule uygun olarak karşılanması, milletten zorla para toplanmaması ve halkın herhangi bir şekilde bunaltılmaması hususları özellikle vurgulanmıştır. Bu konuda mahallî idarelere inşa süresince yapılan uyarılara

³⁹ BOA, DH. EUM. 5. Şb., Nr. 81/29-A, 16 Muharrem 1334/ 25 Kasım 1915.

⁴⁰ BOA, DH. EUM. 5. Şb., Nr. 33/4, 17 Kanûn-ı Sâni 1332/ 30 Ocak 1917.

⁴¹ Vada, s. 20, 22.

uyulmaması halinde verilen izni iptal etme yetkisi tanınmıştır⁴². Tamir ve inşada olduğu gibi, kiliseler çevresinde yapılmak istenen mekteplerle ilgili taleplere de genellikle olumlu cevap verilmiştir. Bunun karşılığında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilgili maddelerine uyulması istenmiştir.

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti bariz bir şekilde zayıflamaya başlamış ve bu durum Avrupalı devletlerin dikkatini Osmanlı topraklarına yöneltmiştir. Batılı devletler kapitülasyonların kendilerine sağladığı ayrıcalıklardan yararlanarak Osmanlı mülkünde iktisadî, kültürel ve dinî faaliyetlerini artırmışlardır. Bu faaliyetlerinde gayrimüslimleri kendilerine ortak ve distribütör edinmişler ve kendi yararlandıkları imtiyazlardan onları da faydalandırmaya çalışmışlardır. Bu düşünceden hareketle her bir devlet kendi mezhebinden olan topluluğun himayesini üstlenerek Osmanlı idaresinden onlar adına reformlar talep etmeye başladılar. Neticede Tanzimat ve Islahat Fermanları ile zimmîler dinî, idarî, hukukî ve sosyal alanlarda birtakım haklar elde ettiler. Bu çerçevede en çok kullanma eğiliminde oldukları haklar, mektep ve ibadethane yapım ve onarımı alanlarında olmuştur. Türkiye'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Samsun ve çevresinde de gayrimüslimlerin bu sahadaki faaliyetlerini tespit edebiliyoruz.

⁴²Tanzimat sonrasında gayrimüslimlerin ibadet yerlerini onarma ya da yenilerini inşa etme faaliyetleri Anadolu'nun yanı sıra Balkan vilayetlerinde de hız kazanmıştır. Bu bölgede de kilise tamir ya da inşasına yönelik müracaatlarda yukarıda belirtilen prosedüre uyulması beklenmiş ve şartlar yerine getirildiğinde talep edilen izin verilmiştir. (Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi'nde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Bellekten*, LXV/242 (Nisan 2001), s. 228; Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 82). İngiltere'nin Yanya konsolosu William G. Abbott, Eylül 1860 tarihli raporunda, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerin dinî durumunda çarpıcı bir gelişme olduğunu belirterek kiliselerin yapım ve onarımı hususunda ivedilikle izin verildiğini, Hıristiyanların inançlarını yaşamada sınırsız özgürlüğe sahip olduğunu ve ibadet yerlerine bütün Müslümanların saygı gösterdiğini ifade etmiştir. (Selahi Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 349-350.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube.
2. Dahiliye Nezareti Muhâberat-ı Umumiye İdaresi.
3. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi.
4. İrade Dahiliye.
5. İrade Hariciye.
6. İrade Maarif.
7. Mektubi Kalemi Umum Vilayet.

Resmi Yayınlar

Düstûr

Araştırmalar

- ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s. 255-261.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslüm Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*, Ankara 1996.
- CAHEN, Claude, "Zımme", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1993, s. 566-571.
- DAĞLI, Yücel-Cumhure Üçel, *Tarih Çevirme Klavuzu*, C.V, Ankara 1997.
- Engelhardt., *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, İstanbul 1997.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.197-206.
- ERYILMAZ, Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s. 236-241.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.
- GÖLEN, Zafer, "Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri" *Belleten*, LXV/242 (Nisan 2001), s.215-248.
- İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1985, s.1536-1544.

- KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1997.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı*, C. IV, Ankara 1999, S.217-222.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.208-216.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı’da Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1985, s.1007-1024.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.
- SAKAL, Fahri, “Osmanlı Devleti’nde Zimmiler Hakkında Bazı Bilgiler”, *Akademik Açı*, 1996/1, Samsun, s. 160-171.
- SHAW, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlık Sorunu”, Çev: Ahmet Günlük, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1985, s.1002-1006.
- SONYEL, Selahi, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, *Tanzimat’ın 150. Yılı Uluslar arası Sempozyumu. Ankara: 31 Ekim-3 Kasım*, Ankara 1994, s.339-351.
- ÜÇOK, Coşkun, “Tanzimattan Önce Osmanlı Devleti’nde Hukuk”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s.574-579.
- ÜNLÜ, Mucize, *Kosova Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1992.
- VADALA, R., *Samsun’un Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Çev: Şahin Koç, Paris 1934.
- YAŞAR, Şükran, “Kudüs’ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim’in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 2, Manisa 2003, s. 105-115.